

НАУКОВА ЛЕКСИКА У “СЛОВНИКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – 20”

Нація усвідомлює себе тоді, коли вона створює порівняно повний словник своєї мови.

Віталій Русанівський

У статті розглядається соціолінгвістична проблема представлення наукової лексики у “Словнику української мови – 20”, характеризуються основні шляхи її поповнення.

Ключові слова: словник української мови, наукова лексика, дериваційні, семантичні неологізми.

The article considers socio-linguistic problem of presentation of the scientific vocabulary in “Dictionary of the Ukrainian language 20”, and major ways of its replenishment are defined.

Key words: Ukrainian language dictionary, scientific vocabulary, diversion, semantic neologisms.

Становлення України як незалежної держави, її входження до світових організацій, розширення міжнародних зв'язків, зміна політичної системи, демократизація суспільства, стрімкий науково-технічний прогрес породжують нові об'єкти називання і формують потребу в неологізмах.

Найвиразніше відображає динаміку мови її лексико-семантичний рівень, який є найбільш чутливим до зовнішніх факторів впливу. Тому з'явилася невідкладна потреба в новому українському тлумачному лексиконі. Саме таким і став “Словник української мови” в 20 томах, створений у рамках програми Національної словникової бази України [2, с. 911].

Мовний матеріал великого тлумачного Словника відображає обшир повноводного потоку мовного життя, виконуючи в суспільстві пояснювальну та правописну функції. Він допомагає розрізняти значення слів, установлювати їх точну семантику. Крім того, відбиваючи сучасні лексичні потреби і норми, словник вводить в обіг неологізми, кваліфікує слова, словоформи щодо їх уживаності, тобто вказує на застарілі, рідковживані, діалектні слова, а також на їх розмовне чи книжне стилістичне забарвлення. Проте цим його функції не обмежуються, адже це величезна наукова праця, яка дає можливість проводити різноаспектні лінгвістичні дослідження мовної системи як в академічних інститутах, так і у вищих навчальних закладах.

Надзвичайно важливим є те, що новий “Словник української мови – 20” створено із використанням нової комп'ютерної технології лексикографування, розробленої в Українському мовно-інформаційному фонді НАН України, завдяки чому Україна має і паперовий, і сучасний електронний тлумачний словник. Підґрунтям, фактично, прототипом 20-томного Словника став Словник української мови в 11-ти томах (його структура і зміст). У новому Словнику використано матеріали лінгвістичного корпусу Українського мовно-інформаційного фонду НАН України, що нараховує понад 76 млн. слововживань, та лексичну картотеку Інституту української мови НАН України, яка містить близько 6 млн карток [1; 4; 5]. Така потужна джерельна база дала можливість адекватно подати в матеріалах нового Словника сучасну українську мовну картину. Адже головне його завдання – максимально охопити лексичне й семантичне багатство сучасної української мови, яке творилося від її зародження та відображене в письмових джерелах кінця XVIII, XIX, XX і початку XXI ст. Кількість цих джерел, порівняно з лексичною

картотекою, зростає більше ніж удвоє, тобто засвідчено істотне розширення джерельної, текстово-ілюстративної бази нового Словника за рахунок використання текстів Святого Письма та релігійної літератури, творів раніше заборонених письменників і письменників нової доби, а також сучасної наукової і науково-популярної літератури. Важливим новим джерелом інформації для Словника став Інтернет. Хоча тут виникає логічне запитання: чому не використано такі потужні джерела поповнення сучасної української лексики, як радіо й телебачення?

Впадають в око й заслуговують позитивної оцінки такі аспекти роботи над текстом нового Словника: звільнення його від рудиментів тоталітарного режиму (вилучення росіянізмів, невдалих кальок та ін.); деідеологізація лексикографічного матеріалу; забезпечення лексикографічної об'єктивності; відтворення питомих рис української мови, зокрема введення оригінальних мовних конструкцій, притаманних творчості раніше заборонених письменників; автентичних лінгвістичних джерел та іншого фактичного матеріалу з української етнографії й фольклору; залучення лексикографічного матеріалу, який відображає національно-історичні реалії та ментальні концепти українського народу; осучаснення лексикографічного матеріалу; заповнення дериваційних лакун: уведення раніше пропущених або вилучених слів; урахування лексичних значень, які чомусь не були відображені в 11-томному Словнику; значне розширення фразеологічного блоку.

Інформативність лінгвістичного матеріалу Словника української мови у 20 томах як лексикографічної системи дозволяє стверджувати, що він виступає джерелом величезного інформаційного, освітнього, наукового та культурного ресурсу, який спрямовано на маніфестацію передусім лінгвістичних даних, за допомогою яких лексичні одиниці вписуються в систему мови на всіх її рівнях – і формальних, і змістових, а також даних про багатомірове буття українства.

У ньому значно – майже удвічі – поповнено реєстр, зокрема, завдяки введенню багатьох загальномовних неологізмів і значного масиву лексики конфесійної царини, відроджених питомих слів, вилучених у радянську добу, розмовної мови, різногалузевої термінології та номенклатурної лексики, слів із лінгвальної практики української діаспори тощо.

Така широка картина сучасного мовного простору в лексикографічній системі Словника відкриває значні можливості не лише для користувачів – шанувальників мови, а й для наукового осмислення інноваційних процесів у лексико-семантичній системі української мови, вияву тенденцій та шляхів її розвитку, встановлення причин виникнення та характеру цих змін. Його матеріал дозволяє, безперечно, з найбільшою повнотою розкрити питання про те, наскільки глибокі зміни відбулися в історії мови, зокрема, лексиці досліджуваного періоду, у культурі і способі життя українців.

Цьому сприяє і вступна стаття до Словника. Велика за обсягом, написана на високому науковому рівні, вона у всій повноті розкриває лінгвістичну концепцію, принципи укладання Словника, добору реєстрових одиниць. Глибоко, із сучасних наукових позицій тут подано виклад будови словникової статті – і в загальному плані, і в розрізі окремих лексико-граматичних класів, висвітлено внутрішні механізми мови, що спонукають до набуття словниковою матерією її форми. Особливий інтерес викликає матеріал вступної статті, присвячений лексикографічній статистиці й аналізу того, чим і наскільки Словник у 20 томах відрізняється від Словника в 11 томах. Авторами на основі машинного аналізу лексикографічних даних було переконливо доведено, що цей Словник у порівнянні із попереднім є цілком новим лексикографічним твором.

Дослідження розвитку лексичного складу сучасної української мови останніх десятиліть – кінця ХХ – початку ХХІ століть – засвідчує входження до лексичної системи значного масиву нових слів, які відображають процес пристосування мовної системи до нових потреб комунікації у зв'язку з розвитком науки та техніки, економічними перетвореннями, виникненням нових суспільних відносин, інформаційною революцією, глобалізаційними процесами. Входження раніше не відомих слів та словосполучень до

словникового складу мови спричинене й необхідністю найменування значної кількості нових предметів, явищ та понять.

Збагачення і оновлення лексичного складу мови пов'язане з основною функцією мови в суспільстві – комунікативною. Мова завжди прагне реалізувати свої можливості для забезпечення потреб суспільства у спілкуванні, що зумовлює до пошуку найбільш раціональних засобів номінації. Все нове потребує вербалізації: поява інноваційних одиниць є результатом та відображенням впливу науково-технічного прогресу, політичних змін у країні і в світі, історичних подій. Ускладнення як самої “картини світу”, так і знань про навколишній світ є передумовою розширення і збагачення лексичної системи, стимулом появи інноваційних входжень до словника. Міжмовні контакти, запозичення і засвоєння слів та виразів іншомовного походження сприяють розширенню словотворчих можливостей мови. Крім того, значна роль у розвитку лексичного складу належить також психологічним чинникам, які породжують такі явища, як табу, прагнення передавати свої думки за допомогою нових, яскравих, неординарних засобів вираження та ін.

Стрімкий розвиток науково-технічного прогресу і відкритість української науки до світових досягнень разуче змінили обсяг лексиконів наукового стилю. Це відобразилося в динаміці галузевих ремарок у “Словнику української мови – 20”. Навіть лексикон наукової галузі лінгвістика збільшився у 2,5 рази (252, 63%) проти наявного у “Словнику української мови –11”. А лексикони фінансова справа – у 7 разів (690,00%), фармацевтика – у 10 разів (1083, 33%), математика – у 6 разів (587,50%), медицина – у 5,5 разів (542,55%), електрика – у 5 разів (500,00%), біологія – у 6,7 разів (675,00%), хімія – у 6,9 разів (692,00%), економіка – у 3,7 разів (377,78%), мистецтво – у 3 рази (300,00%) та ін. Це свідчить не тільки про кількісні збільшення, а й про поглиблення та оновлення семантичного змісту мови. Адже кожен термін – це концепт, згусток (“зерно”) інформації.

Внутрішнім стимулом розвитку лексико-семантичної системи, особливо у період значного розширення інформаційного пласту, є “закон мовної економії”. Його роль виявляється у тому, що в процесі мовленнєвої практики відбувається відбір найбільш раціональних засобів мовного спілкування. Розширення словника української мови на основі дії цього закону є закономірним процесом, що активно стимулює розвиток мовної системи. В результаті цього з'являються новоутворені складні слова – аббревіатури, юкстапозити, композити, що є зручними та ефективними засобами номінації.

Розвиток мови підпорядкований основному закону діалектики: своєрідній боротьбі протилежностей, яка спричинює мовні зміни. Рушійною силою лінгвальних змін є дія мовних антиномій:

а) Закон асиметричного дуалізму мовного знака (у структурі мовного знака те, що позначає, та позначуване знаходяться в стані перманентного конфлікту: означувач прагне отримати нові значення, а означуване – нові засоби свого вираження);

б) Антиномія узусу та можливостей мовної системи (узус обмежує використання мовних одиниць та їх сполучуваності, а потреби мовлення примушують постійно розривати ланцюг цих обмежень, використовуючи можливості, закладені в мовній системі);

в) Антиномія двох функцій мови: інформаційної та експресивної (протиріччя між станом регулярності, однотипності одиниць, з одного боку, а з іншого – прагнення до експресивного виділення, увиразнення).

Інновації в мові з'являються на базі вже існуючих словесних знаків і як дериваційні утворення, і як результат появи у слів нових значень. Збагачення словника відбувається також за рахунок запозичень.

Дериваційні неологізми – це лексичні одиниці, що утворилися на основі власних та запозичених ресурсів мови за допомогою засобів словотворення. При цьому слід підкреслити, що утворення нових слів шляхом деривації відіграє ключову роль у поповненні та розширенні словникового складу української мови, визначає основний

напряму розвитку лексики, оскільки саме дериваційні новотвори були й залишаються основним джерелом розширення діапазону словника. Виявом динамічного розвитку лексики є не тільки її кількісне зростання, а й розширення її меж за рахунок якісної модифікації мовних одиниць.

Збагачення мовного складу відбувається завдяки процесу значеннєвих зсувів – зміни семантики ряду існуючих лексичних одиниць, тобто за рахунок семантичних неологізмів [3, с. 278]. При цьому в семантичній структурі слів виникає один або більше лексико-семантичних варіантів при збереженні всіх інших. Тобто семантичні неологізми є тим явищем лексичного розвитку, в результаті якого наявні у мові слова позначають нові поняття та реалії через розширення їх семантичної структури (вторинна номінація).

Огляд наукової лексики першого тому Словника української мови – 20 показав, що серед лексем – дериваційних неологізмів переважають іменники. Вони кількісно значно перевищують відповідні утворення в інших лексико-граматичних класах слів. Нових іменників нараховано близько 20500 одиниць, а це майже половина всіх дериваційних інновацій (*абляція (техн.), ваучеризація, креативність, антенник, лексикографування, банк-дилер, бізнес-проект, відеоадаптер (спец.), авіатехніка, держторгівля, майстер-клас, турфірма, економзона* та ін.

При аналізі творення нових іменників з'ясовано, що продуктивним способом творення нових слів є юкстапозиція, де переважають форманти іншомовного походження: гамма- (*гамма-активність (фіз.), гамма-апарат, гамма-терапія (мед.)*), мас- (*мас-спектрометрія (фіз.), мас-спектограф (хім.), мас-спектроскопія (фіз.)*), веб- (*веб-адміністратор (інформ.), веб-адреса (інформ.), веб-програміст (інформ.)*), експрес- (*експрес-аналіз, експрес-інформація, експрес-діагностика*), медіа- (*медіа-простір, медіа-центр, медіа-магнат*). Нові деривати представляють лексику на позначення приладів, процесів, методів дослідження, професій та ін.

Значною кількістю поповнилася наукова лексика у новому Словнику прикметниковими неологізмами, що виникли в результаті композиції, зокрема, з формантами науково- (*науково-інформаційний, науково-політичний*), теоретико- (*теоретико-ймовірнісний, теоретико-концептуальний*), промислово- (*промислово-економічний, промислово-транспортний, промислово-фінансовий*), рекламно- (*рекламно-видавничий, рекламно-інформаційний, рекламно-телевізійний*), радіаційно- (*радіаційно-біологічний, радіаційно-екологічний*), державно- (*державно-монополістичний, державно-правовий*), високо- (*високоавтоматизований, високобюджетний, високоенергетичний, висококомфортабельний*), – творчий (*законотворчий, державотворчий, нормотворчий*).

Поповненню наукової лексики новими дієсловами сприяли також інновації, які виникли у результаті префіксації. У межах дієслівних неологізмів найпродуктивнішими виявилися словотвірні типи із словотворчими формантами іншомовного походження: ре- зі значенням “змінювати, повторювати дію”, “змінювати щось”: *реверсувати (техн.), реструктурувати, реінвестувати (екон.), рефінансувати (фін.), реакліматизувати (біол.)* та де-, що має словотвірне значення “позбавляти чогось, анулювати дію, яка називається мотивуючим дієсловом”, “здійснювати дію, протилежну дії мотивуючого дієслова”: *десенсибілізувати (мед.), деполітизувати, демонополізувати, дестабілізувати (політ.)*.

У межах дериваційних неологізмів можна виділити такі основні групи наукової лексики: суспільно-політична (*бікамералізм, денацифійний, департизувати, маргіналізація*), економічна та фінансова (*індексація, доларизація, безвалютний, девальвувати, комерціалізувати*), юридична (*неправочинний, адоптовувати, вигодонабувач, дезавування, демуніципалізований*), фізична (*варіоекран, гамма-еквівалент, альфа-розпад, баріонність, адгезивність, гамма-спектроскопічний, дельта-електронний*), медична (*вакуум регуляція, епіляція, аневризматичний, ганглієвий, алергізувати, інфільтрувати*), біологічна (*інкапсуляція, нативізм, еукаріотичний, аглютинувати*), інформаційна (*аналого-цифровий, архіватор, буферизувати*,

мікропроцесор, веб-дизайн, веб-сервер), технічна (абзетцер, віброграма, бугельний, багатоциліндровий, уніполярний) та ін.

Виявлення основних неологічних процесів у лексико-семантичній системі сучасної української мови дозволить визначити основні тенденції її розвитку на сучасному етапі. Суттєвим напрямком розвитку мови є інтелектуалізація, про що свідчить поява великого масиву наукової лексики, яка значно розширила реєстр тлумачного Словника української мови в 20-ти томах. Виникнення значної кількості лексичних одиниць різних галузей знань є результатом інтенсифікації науково-технічного прогресу. Крім того, у сучасній мові розвивається також її експресивна, образна та емоційна лексика, що демонструється появою великого масиву нових слів на основі метафоризації. Таким чином інтенсивно функціонують основні загальні мовні тенденції, які є актуальними для забезпечення суспільної комунікації у сучасний період. Зазначимо, що активність неологізаційних процесів найменше позначилася на ядрі літературної мови – загальноповсякденній лексиці, яка виявила тенденцію до стабільності та стійкості складу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії. Відп. ред. В. А. Широков. Український мовно-інформаційний фонд НАН України. – К.: Вид-во “Довіра”, 2010. – 295 с.
2. Словник української мови. У двадцяти томах. Т. 1 НАН України: Мовно-інформаційний фонд. – К.: Наукова думка. – 911 с.
3. Стратулат Н. В. Семантична неологізація як спосіб збагачення словникового складу української мови // Мовознавство. – 2007. – № 3. – С. 278-283.
4. Русанівський В. М., Широков В. А. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії // Мовознавство, 2002. – № 6. – С. 7-48.
5. Широков В. А. Інформаційна теорія лексикографічних систем. – К.: Довіра, 1998. – 331 с.